

Мовознавство

УДК 81'373+81'37

ББК 81.2 Ук-04

САКРАЛЬНЕ Й ПРОФАННЕ В КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЧАСУ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

В. М. Барчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57;
тел. +380 (342) 59-60-08*

У статті опрацьовано лексико-семантичне поле часу з погляду репрезентації сакрального і профанного складників у семантичній структурі його лексем. Встановлено ядерні і периферійні одиниці поля, визначено особливості лексичної інтерпретації часу як елемента модельованого світу.

Ключові слова: *концептуалізація, лексема, час, лексико-семантичне поле, сакральне, профанне.*

Лінгвальна інтерпретація часу має два вияви – лексичний і граматичний. Ми обрали для розгляду у визначеному аспекті лексико-семантичну репрезентацію. Граматичний аспект темпоральної семантики не підлягає концептуалізації (це сфера категоризації) та оцінці з погляду сакралізації, оскільки визначений набором суб'єктивованих мовою узагальнених значень, позбавлених властивій лексиці символізації та закріплених у свідомості як іманентне ментальне відчуття – світоглядні ідеї тепер / дотепер, тривання, дієвість. Граматична семантика інтерпретує т. зв. об'єктивний час у системі парадигматичних моделей із дієсловом-предикатом як стрижневим функціонально-семантичним складником. Отож граматична темпоральна семантика розгалужена в складну та багаторівневу категорійну систему з інваріантним значенням тривання, яке уособлює усвідомлення онтологічного часу: інтервал у виявах кратності, фазовості, інтенсивності, морфологічний час у відповідних грамемних та синтаксичних формах, таксис у лінійних та нелінійних, рівнорядних / нерівнорядних відношеннях предикатів. Натомість семантика лексичної темпоральності двокомпонентна та виражає період дії (події) чи момент дії (події); наприклад: *тиждень, місяць, вранці, ввечері, о п'ятій.*

В основі лексико-семантичного визначення темпоральності – слово *час*, власне на лексичному рівні воно узагальнює темпоральність та є не структурованою лексичною одиницею, тобто не має внутрішніх семантичних опозицій. Усі загальні значення часу (окрім спеціальних: 1. Фізичного і філософського (див.: [9, т. 11, с. 274; 3, с. 1371]) (час – форма існування матерії) та 7. Лінгвістичного (час – граматична категорія)), пов'язані з поняттям тривалості як проміжку чи моменту: 2. Існування явищ і предметів, що вимірюється астрономічним хронометражем (століття, роки, місяці і т. д.); 3. Проміжок послідовної зміни подій; 4. Історичний період розвитку природи і людства; 5. Сприятливий момент; 6. Проміжок, не зайнятий роботою, вивільнений для дозвілля.

Впадає в око, що зафіксоване словником сучасне значення часу цілковито зорієнтоване на хронометраж, формальний облік часу; воно відбиває “ментальний лексикон” носіїв мови [6, с. 7]. Таке сприйняття часу має виразно цивілізаційну зумовленість. Варто зважити, що до новітньої епохи античний світ та древні цивілізації сприймали час як циклічний (див.: [1, 23]), надаючи циклічності інколи сакрального змісту (пор. поняття сансари). Очевидно, що цивілізаційне сприйняття часу позбавлене сакральності, є цілком профанним. Навіть більше, саме час постає ознакою профанного світу, перебуваючи в основі зумовленості подій, доповнюючи світогляд людини поняттям майбутнього і залежністю від нього. “У праслов'янській мові було п'ять особово-часових парадигм, кожна з яких служила вираженню певного часового значення. Серед них одна парадигма існувала для вираження теперішнього (згодом майбутнього) часу, решта передавала різні за тривалістю і відношенням до моменту мовлення минулі дії” [8, с. 288]. Отже, йдеться про теперішній час, аорист, імперфект, перфект і плюсквамперфект. При виникненні поняття майбутнього за відсутності спеціальної особової форми теперішній доконаного виду функціонально транспонується у майбутній: *роблю / зроблю, пишу / напишу*, а також *йду / прийду, зйду, перейду*. Як бачимо, в останньому прикладі творення від форми теперішнього недоконаного форми доконаного супроводжується не тільки транспозицією в майбутній, який “відібрав” у теперішнього доконаність, а й нових лексем: *прийду* – прибуду пішки до об'єкта, *зйду* – переміщуся вниз, *перейду* – переміщуся впоперек або зміну положення перебування. Але морфологічний час українського дієслова – словозмінна категорія, яка не передбачає зміну через граматичне значення лексичного. Про словотвірну, а не формальну часову функцію префіксації в наведених випадках свідчить збереження значення слів в інфінітиві, який є поза категорією морфологічного часу: *прийти, зйти, перейти*.

Водночас у парі нечасових дієслівних форм, зокрема інфінітива, виявляємо видову і лексичну зміну: *йти / зйти*, а в дієприслівника втрату видової парадигми в межах однієї дієслівної основи (наприклад, минулого часу: *зйшовши, прийшовши, перейшовши*, але не *йшовши*), та

формування опозиції на базі основ минулого і теперішнього: *зійшовши / сходячи, перейшовши / переходячи, прийшовши / приходячи*. Такий зсув відбувся через транспозицію теперішнього доконаного в майбутній. Ще одним її наслідком стала суплеція у вираженні дієслів із відповідним лексичним значенням в теперішньому часі, оскільки можливості іншої основи використані майбутнім часом: *приходжу, сходжу, переходжу*; таке протиставлення у вихідних основах не закладене: *йти – ходити, йду – ходжу*.

Здавалося б, світоглядно немає логічних підстав мислити ірреальну майбутню дію, яка невідомо чи буде реалізована, як результативну, тобто доконану, а теперішню, яка реально здійснюється, позбавити значення результату. Але такий підхід до трактування доконаної теперішньої дії переносить її результат у сферу ірреального. Ірреальність майбутнього імплікована й в іншій особовій формі – повиннісній: *ходитиму, переходитиму, сходитиму, приходитиму*, яка формує також суплетивну опозицію до доконаного майбутньо-теперішнього: *перейду, прийду, зйду*. Унікальна серед усіх часових форм аналітична майбутнього підтверджує нерезультативну природу ірреального часу: *буду йти, буду ходити, буду переходити, буду приходити* і под. Отже, входження майбутнього у граматичну і світоглядну сферу цивілізаційної епохи зумовила трансформацію осмислення і теперішнього часу.

Поняття *час* – ознака матеріального світу як засіб його фіксації і членування, які є генетично споріднені: проміжок як облік часу і момент як актуальний, придатний чи непридатний для обліку часу мінімальний проміжок. Саме так переосмислюються похідні від основного поняття часу як буття матерії та навколишнього модельованого людиною світу: житейські часові поняття, вираженні відповідними лексемами, очевидно профанні: *тепер, вчора, завтра, субота, тиждень, місяць, рік, двадцять п'яте травня* і под. Вони мірило житейського, суспільного і особистісного, членування часу. У світобудівному чи життєвому циклі вони такі ж, слабо диференційовані на буденні й визначальні. Водночас п'яте значення лексеми (сприятливий, варто б доповнити визначальний, урочий момент), може набувати сакрального чи символічного духовного змісту як момент здійснення доленосних дій: *Час родитись і час помирати, час садити і час виривати посаджене, час вбивати і час лікувати, час руйнувати і час будувати...* [2, кн. Еклезіястова, глава третя, с. 666].

Лексема *час* входить до складу фразеологізмів, що мають виразно житейське наповнення: *відтягати час* (зволікати), *настав (приспів) час* (успіху чи смерті), *не час* (несприятливий момент), *покаже час* (життя розважить), *сказати в добрий час* (не зурочити), *у свій час (у час)* (колись чи своєчасно), *у час останній* (перед смертю), *час від часу* (інколи), *час не жде* (нагальність дій), *час пробив* (настав визначений момент). Високому стилю підпадає фразеологізм *в добрий час* (побагання успіху,

ритуальне заклинання на успішний початок), у якому лексема **час** втрачає первинне значення та переносно означає “початок” [12, кн. 2, с. 944-945].

Натомість духовні світобудівні поняття незумовленого світу підпадають міфологізації і переосмисленню. Переосмислення пов’язане із сакральною дією (подією), яка визначає долю світу і людини. Однозначність зумовленого часу як поняттєвого ядра порушує протиставлення сакрального і профанного, виявлене в приядерних лексемах, асоційованих із часом, які актуалізують моменти його розгортання. Лексема **початок** має такі значення: 1. Просторове – вихідний пункт протяжності; 2. Перший момент вияву дії; 3. Те, з чого починається щось; 4. Зародок, першоджерело; 5. Основа, першоелемент; 6. Основні положення, засади [3, 911]. Як бачимо, усі часові значення (2-3) чи пов’язані із часом (4-5) мають перспективу міфологізації. Це залежить від атрибута лексеми, яка, маючи в основі перехідний дієслівний корінь із обов’язковою об’єктною валентністю (*починати роботу, листа, думати* і под.), самостійно вживається рідко, маючи абстрактне узагальнене значення. Так, у реченні *Це був початок* функцію атрибута виконує контекст, без якого встановити реальне значення слова неможливо. Лексема творить семантично неподільні словосполучення-еквіваленти слова: *початок року, початок сесії*.

У свідомості українців початок – визначальний: *Як почнеш, так і закінчиш; На добрий початок* і под. Водночас лексема **початок** формує фразеологізми із дієсловом у синтаксично неподільних сполученнях, що узагальнює значення “починати” у різних варіантах: *вести початок, давати початок, покласти початок* (12, кн. 2, с. 685). Прикметно, що дієслово *починати*, не маючи високого стильового забарвлення, фразеологізмів із таким значенням не фіксує; а *починати здалека* має буденне, стилістично забарвлене (знижене) значення [там само].

Із початком пов’язані ритуальні дії та вірування як язичницького, так і християнського культу: *Напочатку Бог створив небо та землю* [2, Перша книга Мойсеєва, с. 1]; *У почині було Слово* [10, Євангелія Св. Йоана, с. 89]; *Із первовіку, на почетку світа, сонце було дуже велике* [11, с. 22].

Можемо узагальнити, що лексема **початок** має як житейське, так і духовне забарвлення та водночас належить до сфери сакрального і профанного; семантичне наповнення визначене як одним зі значень, так і контекстом. В основі осмислення початку лежить міфологічне усвідомлення визначального змісту першого дійства та його впливу на весь шлях чи наслідок буття. З цього погляду **початок** як компонент дихотомії (початок і кінець межі локального часу чи подій світу) більш вагомий, ніж кінець, оскільки визначає його, а не навпаки.

Варто водночас відзначити, що із праслов’янської лексеми **початок** і **кінець**, які успадковані більшістю слов’янських мов і належать до

спільнослов'янського лексичного фонду, мають таку послідовність появи: кінець – початок. Отже, слово *початок* з'явилося як переосмислення семантики кореня слова *кінець*. У сучасній українській мові слово *кінець* має такі значення: 1. Крайній пункт, межа протяжності предмета, площини тощо; 2. Останній момент чого-небудь, що відбувається в часі; 3. Смерть, загибель [3, с. 429]. Останнє значення зафіксоване як переносне, розмовне, що вочевидь відображає застаріле трактування цього значення; наведено приклад про біблійний кінець світу як ілюстрацію значення “загибель”. Ці значення слова ВТСУМ дублюють значення і приклади зі СУМ 1970-1980 рр. видання.

Можна констатувати, що власне темпоральне значення слова *кінець* відображене у тлумаченні 2; подання його другим свідчить про те, що просторове значення слова домінує над часовим. Це вочевидь етимологічно виправдано, але не відбиває мовної практики: за анкетуванням часове значення виокремлене першим у переважній більшості опитаних.

Семантична структура лексеми свідчить про домінування темпорального значення (2-3), проте *кінець* як загибель чи смерть підпадає сакралізації не стільки з погляду темпорального змісту, як з усвідомлення втрати; натомість значення “припинення життєдіяльності організму чи припинення існування людини” [9, т. 9, с. 400] належать сфері профанного. Сакралізація поняття “смерть” має християнське підложжя та уособлює трансформацію поняття “жертва”, уособлюючи нове життя.

Суто темпоральне значення набуває глибинного сакрального змісту при парному вживанні слів-антонімів: початок і кінець уособлюють межі тривання буття світу чи його фрагмента, охоплюючи все, що може сприйняти чи усвідомити людина, та семантично наближає до усвідомлення іншої ядерної лексеми лексико-семантичного поля *час* – лексеми *вічність*.

У СУМ слово *вічність* має два значення: 1. Плин часу, що не має початку і кінця; 2. Дуже довгий час, віки [9, т. 1, с. 692]. Обидва значення темпоральні, їх об'єднує те, що тривалість, вказана в обох словах, поза досяжністю сприйняття людини. В усвідомленні вічності відбито антропоцентризм світогляду людини й об'єктивацію нею дійсності водночас: вічність, що іманентно не може мати ознак часу (*відійти, канути, перенестися у вічність* [11, кн. 1, с. 134]) зі значенням “зникнути безслідно”, визначена саме через ці ознаки. Проте *вічність* – це безкінечне тривання або тривання поза часом, тобто це всечасовість і позачасовість. Саме таке розуміння і сакралізація лексеми *вічність* внесені християнством; словники відмежовуються від врахування семантики слів релігійної сфери, очевидно, вважаючи їх маркованими спеціальними релігійними поняттями, однак саме в такому, часто повсякденному сприйнятті (наприклад, під час молитви), входять вони у вжиток та мовну практику. Пор.: *вічне життя, вічна пам'ять, на віки віків* (навічно);

зважаю, що поняття вічності походить від атрибута “вічний” і розмежує два світи: земне життя і вічне життя. Світ вічного – інший, протиставлений світу земному, що існує в просторі і часі, обидва підвладні тільки Богу, який перебуває над обома (Бог Предвічний).

Як бачимо, найбільший сакральний потенціал виявляє ядерна лексема, семантично протиставлена слову *час*, яка однак належить до сфери темпоральних понять через неможливість осмислення в нечасових поняттях з позиції того, хто перебуває в часовому світі. Отже, слово *вічність* у сакральному значенні не можемо визначати мірилом часу, хоч у профанному таке вживання поширене: *чекати цілу вічність*.

Іншою лексемою із абстрактним значенням тривання часу є слово *мить*: дуже короткий проміжок, момент чи певний проміжок часу. СУМ розрізняє значення слова *мить* як міри часу і моменту дії, хоч не подає окремо, тобто відбиває обидва властиві лексичній семантиці варіанти [9, т. 4, с. 722]. Усі прийменникові чи описові сталі сполуки зі словом *мить* у центрі виражають значення міри: *у ту ж мить, за мить, ні на мить* і под. Лексема *момент* засвідчує ширший спектр значень: 1. Те саме, що мить (мент); 2. Короткий відрізок часу дії; 3. Окремий бік явища; 4. Числова характеристика розподілу в механіці [9, т. 4, с. 793]. Два перші значення – темпоральні. Очевидно, що слово *момент* як абсолютний синонім до слова *мить* та як лексема із властивим значенням, маркована нейтральним чи професійним стилем, відображає сферу профанного.

Хоч лексема *мить* вказує на час, який сенсорно диференціювати важко, і через це вона є абстрактною мірою тривання, проте така абстрактність не надає перспективи сакрального переосмислення, як це було зі словом *вічність*. Можна констатувати, що лексема *мить*, перебуваючи на межі ядерної зони, пов’язує абстрактні часові лексеми із конкретними словами на позначення міри часу, зокрема календарно-астрономічної групи.

Вочевидь лексеми *рік, століття, тисячоліття, місяць, тиждень, день/ніч, година, хвилинка, секунда* є конкретними мірами календарного часу і попри загальноживаність є одночасно термінологічними поняттями астрономії із цілком визначеним триванням часу. Такі лексеми іманентно належать до профанної сфери, оскільки описують поняття буття матеріального світу. Вони формують приядерну зону лексико-семантичного поля *час*.

Загалом лексеми календарного змісту, супроводжуючи повсякденне життя людини, не здатні підпадати сакралізації. Проте як поняття і етапи хліборобського чи господарського річного циклу, який тісно зв’язаний із язичницьким культом та обрядами і ритуалами, ці слова втрачають вузьку темпоральну семантику та, через метафоризацію, набувають особливих, іноді магічних властивостей: *Весняний день рік годує; Коли квітень з водою, то травень з травою; Влітку один тиждень*

рік годує; Пізня весна не обдурить; Осінь усьому рахунок веде і под. [5, с. 431-435]. Сучасне суспільство втрачає обрядовий та ритуальний аспекти семантики і функцій календарних лексем, що відбиває загальну тенденцію до матеріалізації, профанності усіх сфер суспільного життя. Цьому сприяє й інформаційна пересиченість життя, за якої нівелюється слово як ментально-світоглядний і духовний феномен та підлягає тотальній десакралізації.

Спрямованість календарних лексем на щоденний, щомісячний чи річний цикл життя вводить їх у сферу буденного. Від них утворено не тільки атрибутивні деривати, типові для класу імен, а й дієслівні: *днювати, ночувати, вікувати*, які виводять темпоральну сему твірного кореня на периферію лексико-семантичного поля часу, асоціюючи із полем лексеми *життя*. З іншого боку, осердям “універсуму-Часу” є сфера дієслова [4, с. 114], і, як вже було зазначено, категоризація та ідея часу належить граматиці. Але осмислення часу, його концептуалізація як феномена дійсності покидає царину світу фактів, що репрезентований дієсловом і граматичною формою, і творить сферу номенів, узагальнених уявлень як компонентів модельованого світу. Отже, концептуалізація відображає світ, яким “людина оточує себе і який їй належить сприймати за дійсний” [7, с. 113].

Атрибутивні темпоральні лексеми (як приіменні (*денний, річний*), так і придієслівні (*вдень, торік*)) не впливають на уявлення про час, оскільки функціонально не визначають його поняттєвого змісту, а лише увиразнюють чи актуалізують вже сформовану семантичну структуру назви та перебувають на периферії лексико-семантичного поля часу.

Можемо виснувати, що осмислення часу пов’язане із референційною віднесеністю та рівнем абстрагування, визначеного поняттям. Лексеми *вічність, початок, кінець* набувають сакрального змісту, семантично віддаляючись від денотата, який цілком належить профанному. Ці одиниці хоча й входять до поля часу та формують ядерну зону, їхній ключовий темпоральний компонент спрямований за межі часу, а семантична структура сформована як внутрішня опозиція часовості й всечасовості, часовості й позачасовості: те, що не підвладне часові, те, що є його початком і те, що визначає його кінець. Час – ознака об’єктивного світу, він профанний, сакральний світ лежить поза часом та непідвладний йому.

Література

1. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев – М.: Мысль, 1990. – 174 с.
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – Ukrainian Bible: United Bible Societies, 1991.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь: Перун, 2004. – 1426 с.

4. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики / Г. Гийом. – М.: ЛКИ, 2007. – 232 с.
5. Закувала зозуленька: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К.: Веселка, 1989. – 607 с.
6. Кононенко В. Концепти українського дискурсу / В. Кононенко. – Київ – Івано-Франкіаськ, 2004. – 248 с.
7. Потєбня А.А. Мысль и язык / А.А. Потєбня. – К.: Синто, 1993. – 191 с.
8. Русанівський В.М. Формування граматичних категорій дієслова / В.М. Русанівський // Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 274–309.
9. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
10. Сьвяте Письмо Старого і нового завіту / пер. П.О. Куліша, І.С. Левіцького і Пулюя. – К.: Простір, 2010.
11. Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів / П. Шекерик-Доників. – Верховина: Гуцульщина, 2009. – 351 с.
12. Фразеологічний словник української мови: В 2-х книгах. – К.: Наукова думка, 1993.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 18.09.2014 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором **Грещуком В.В.**,
академіком АПН України, професором **Кононенком В.І.***

SACRED AND PROFANE IN THE CONCEPTUALIZATION OF TIME: LEXICAL-SEMANTIC ASPECT

V. M. Barchuk

*Vasyl Stefanyk National Precarpathian University;
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko str., 57;
ph. +380 (342) 59-60-08*

This article deals with lexical-semantic field of time and semantic structure of lexical units. Sacred and profane components of tokens with meaning of time are determined and characterized. The nuclear and peripheral units and features of lexical interpretation of time as the element of modeling world are found out.

Key words: *conceptualization, lexical unit, time, lexical-semantic field, sacred, profane.*